

УДК 342.76

doi.org/10.30970/jcl.3.2021.1

Дмитро Терлецький

кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри конституційного права
Національного університету «Одеська юридична академія»,
Одеса, Україна
trifiloff@gmail.com
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4588-7517>

ОБМЕЖЕННЯ КОНСТИТУЦІЙНИХ ПРАВ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ

RESTRICTIONS ON CONSTITUTIONAL RIGHTS: THEORETICAL AND METHODOLOGICAL PREMISES

Dmytro Terletsykyi

Ph.D. in Law, Head of the Constitutional Law Department,
National University «Odesa Law Academy», Odesa, Ukraine

Abstract | The research analyses a vast variety of issues caused by the limitation of constitutional rights, which certifies the state's legitimate interference with the human individual freedom, their personal autonomy with an inherent selection from among different alternative ways of behavior.

By adhering to the perception of negative freedom, freedom from interference as a precondition for positive freedom and personal autonomy rather than an antithesis, the author has tried to prove that the human individual freedom is constituted without limitation by establishing the grounds, procedure, and framework for interference with this freedom by the state, which is only possible under conditions of the social order which allows and provides for the limited ruling.

Considering constitutional rights as a juristic expression of human rights, the author claims that constitutional rights are supreme, legal, justiciable, and definite rights with the «vertical» and «horizontal effect». The definite nature of constitutional rights is expressed in both internal and external limits. The internal limits establish the content and scope of constitutional rights whereas the external ones certify the state's legitimate interference with the human individual freedom for the sake of the common good.

Firstly, this approach balances public and private interests and, given the «horizontal effect» of constitutional rights, multi-directional private interests. In equal measure, people as holders of constitutional rights are protected from unlawful restrictions by the state; there shall be substantial justification in the specific case and context in order to prove the adequacy of the remedies selected by the state to achieve a certain legitimate purpose.

Keywords: human rights, constitutional rights, restrictions on human rights, the principle of proportionality.

Анотація | У проведеному дослідженні проаналізоване широке коло питань, зумовлене обмеженням конституційних прав, яке засвідчує легітимне втручання держави в індивідуальний простір індивідуальної свободи людини – автономії її особистості, якій властивий усвідомлений вибір між різними варіантами поведінки.

Дотримуючись сприйняття негативної свободи, свободи від втручання не як антитези, а як передумови позитивної свободи та автономії особистості, я прагнув аргументувати, що конституювання простору індивідуальної свободи людини відбувається, серед іншого, через встановлення підстав, порядку та меж втручання у цей простір з боку держави і є можливим лише за такого соціального порядку, який уможлиблює й забезпечує обмежене правління.

Сприймаючи конституційні права як юридизоване вираження прав людини, я стверджую, що конституційні права є вищими, юридичними, юстиціабельними та визначеними правами, які мають «вертикальний» і «горизонтальний ефект». Визначеність конституційних прав проявляється у внутрішніх і зовнішніх межах. Внутрішні межі позначають зміст та обсяг конституційних прав, зовнішні межі – засвідчують легітимне втручання держави у простір індивідуальної свободи людини з метою забезпечення загального блага. Такий підхід найперше визначає балансування публічних і приватних інтересів, та, зважаючи на «горизонтальний ефект» конституційних прав, – різноспрямованих приватних інтересів. Рівною мірою йдеться також про забезпечення людей, як носіїв конституційних прав, від неправових обмежень з боку держави, їхнє змістовне обґрунтування у конкретному випадку та контексті, що має довести адекватність обраних засобів державою для досягнення певної легітимної мети.

Ключові слова: права людини, конституційні права, обмеження прав людини, принцип пропорційності.

Викликана вірусом SARS-CoV-2 глобальна надзвичайна ситуація у сфері охорони здоров'я¹ за своїм масштабом перевершує усі інші надзвичайні ситуації, з якими людство стикалося за останнє століття, а ті виняткові заходи, до яких нарізно та спільно вдаються держави усього світу, можуть спричинити окрім соціально-економічних, далекосяжні політико-правові наслідки.

Прикметно, що чи не першою артикульованою на міжнародному² та регіональному³ рівні реакцією на пандемію COVID-19 стало визнання її критично високої небезпеки для демократії, верховенства права та прав людини – цінностей, які визначають зміст конституціоналізму як ідеології, доктрини і практики обмеженого правління.

Треба визнати, що будь-яка надзвичайна ситуація заохочує і виправдовує як редукцію засадничих для будь-якої концепції верховенства права формальних та процедурних вимог законності, так і заперечення об'єктивованих цими вимогами ідеалів та цінностей. Тривала пандемія, що порушує наявні уявлення про часові та просторові межі надзвичайних ситуацій як дискретних і відносно локальних явищ, здатна надати такій редукції та запереченню загальносвітового значення.

Іншим важливим застереженням є те, що певні надзвичайні заходи, які були неприйнятними до виникнення надзвичайної ситуації, залишаються чинними і після того, як минає небезпека. До прикладу, Єгипет перебував у перманентному надзвичайному стані майже сто років, що дозволило уряду боротися з опозицією шляхом масових арештів та невизначеного у часі утримання у цілковитій ізоляції затриманих⁴. У режимі надзвичайного стану протягом більшої частини

¹ WHO Director-General's statement on IHR Emergency Committee on Novel Coronavirus (2019-nCoV), (30 January 2020). URL: [https://www.who.int/ru/director-general/speeches/detail/who-director-general-s-statement-on-ihf-emergency-committee-on-novel-coronavirus-\(2019-ncov\)](https://www.who.int/ru/director-general/speeches/detail/who-director-general-s-statement-on-ihf-emergency-committee-on-novel-coronavirus-(2019-ncov)) (09.11.2021)

² UN Report on COVID-19 and Human Rights: We are all in this together (April 2020). URL: <https://www.un.org/victimsofterrorism/en/node/5805> (09.11.2021)

³ Council of Europe Secretary General's Information Document on Respecting democracy, rule of law and human rights in the framework of the COVID-19 sanitary crisis, SG/Inf(2020)11 (7 April 2020), URL: <https://rm.coe.int/sg-inf-2020-11-respecting-democracy-rule-of-law-and-human-rights-in-th/16809e1f402> (09.11.2021)

⁴ Reza Sadiq, Endless emergency: The case of Egypt. *New Criminal Law Review: An International and Interdisciplinary Journal*, 10(4), 2007, 540.

режиму апартеїду була Південно-Африканська республіка, що слугувало виправданням перетворення заходів забезпечення правопорядку на системні порушення прав людини за расовою ознакою⁵.

Крім цих хрестоматійних прикладів, слід нагадати, що в умовах глобального протистояння тероризму виняток став сприйматися багатьма нормальним. Адже, твердить Б. Акерман, позаяк тероризм, на відміну від окремих терористів чи терористичних організацій, є методом, який ніколи не може бути викорінений, то потенційно може не бути кінця надзвичайної ситуації, і, отже, потенційно може не настати завершення надзвичайного правління⁶. Тому більшу загрозу, ніж зупинення дії чи пряме порушення національних та міжнародно-правових норм під час надзвичайної ситуації, являє перетворення виключного та тимчасового на нормальне та постійне як результат подолання надзвичайної ситуації.

Безсумнівно, надзвичайна ситуація вимагає, аби держава була ефективною, своєчасно вживаючи належні заходи заради подолання та усунення обставин, які зумовили таку надзвичайну ситуацію. Традиційно, з огляду на це, розв'язується питання, чи дійсно такі заходи мають тією чи іншою мірою засвідчувати відступ від звичайних процедур організації та здійснення державної влади, включно із запровадженням певних обмежень прав людини. Адже наявні юридичні гарантії обмеженого правління є найбільш нагальними саме за таких обставин, зрештою, це саме те, заради чого їх було конституційовано.

Однак спочатку важливо задатися іншим, більш загальним питанням: чи має це означати, що за «звичайної» ситуації держава є менш ефективною тому, що такі звичайні процедури, будучи засновані на засадах демократії, верховенства права та прав людини, її обмежують?

Обмежене правління має на меті забезпечення певного соціального порядку, який забезпечує й уможливорює конституювання простору індивідуальної свободи особи, серед іншого, через встановлення підстав, порядку та меж втручання у цей простір з боку держави. Об'єктивною передумовою для цього є визнання державою самої наявності й цінності такого простору. За такого 'порядку свободи', керуючись не примхами, а правилами, держава сприяє загальному добробуту, забезпечуючи ефективні структури для спільного захисту та безпеки. Конституційні рішення розширюють свободу для всіх заради ефективної держави⁷.

Змістовний наголос на обмеженні держави та здійснюваної нею влади дає підстави твердити про переважну негативну конотацію конституціоналізму та, якщо сягати глибше, – негативну конотацію, власне, держави⁸.

У відповідь можна вказати, що така позиція ґрунтується на сумнівній догмі причинно-наслідкового зв'язку між обмеженням й ослабленням держави. Інакше кажучи, обмеження держави за такого підходу неминуче зумовлює її слабкість. Натомість обмеження держави насправді робить її сильнішою і визначає її ефективність. Слідом за А. Шайо та Р. Віц наголосимо, що державу роблять сильнішою вільні громадяни. Й аби залишатися сильною, держава потребує, щоб її громадяни залишалися вільними⁹. Водночас сприймати конституціоналізм лише як доктрину обмеження, заперечуючи її установчий та координаційний потенціал – безпідставно. Конституціоналізм рівною мірою опікується творенням інституціональної структури, яка б сприяла ефективному функціонуванню держави, сильних й ефективних владних інституцій, які взаємодіють і водночас урівноважують одна одну.

⁵ Chowdhury S.R., Rule of law in a state of emergency: The Paris minimum standards of human rights norms in a state of emergency (St. Martin's Press, 1989), 45-54

⁶ Ackerman Bruce, Before the Next Attack: Preserving Civil Liberties in an Age of Terrorism (Yale University Press, 2006), 4-5

⁷ Sajo Andras, Uitz Renata, The Constitution of Freedom: An Introduction to Legal Constitutionalism (Oxford University Press, 2017), 14-15

⁸ Barber N.W., The Principles of Constitutionalism (Oxford University Press, 2018), 2-6

⁹ Sajo Andras, Uitz Renata, The Constitution of Freedom: An Introduction to Legal Constitutionalism (Oxford University Press, 2017), 14

Показово у цьому разі, що прихильники і негативної, і позитивної конотації конституціоналізму, тим не менш, визнають його багатоаспектність і, як результат, неприпустимість обмежувальної інтерпретації¹⁰. На широкому підході акцентував увагу ще Макілвейн у своїй класичній розвідці «Конституціоналізм: давність і сучасність»¹¹.

І, все ж таки, незаперечне функціональне спрямування конституціоналізму не тільки на конституювання ефективної держави, але і простору індивідуальної свободи особи є визначальною рисою повоєнної парадигми конституціоналізму.

Послідовна інкорпорація до конституцій після 1945 року білля про права людини (зокрема, через його визнання складовою некодифікованих конституцій в таких державах, як Сполучене Королівство або Нова Зеландія) набула загальносвітового масштабу і засвідчила «революцію прав» людини. Від постнацистської Німеччини до пострадянських держав Центральної та Східної Європи, постхунтівських демократій Латинської Америки та постапартеїдної Південної Африки; в усіх випадках розвиток та піднесення конституціоналізму є нез'ясовним поза утвердженням та забезпеченням прав людини¹².

З цієї причини підкреслюю, що розвиток та становлення конституціоналізму пов'язані не тільки з тією чи іншою організацією державної влади, скільки з такою її організацією, за якої забезпечується її обмеженість на благо певним цінностям. Відповідно, первинним є саме уявлення про обмеженість державної влади свободою підвладних, а вчення про конституцію як основний закон держави, який встановлює порядок здійснення державної влади і тим самим вводить державне свавілля у певні межі – вторинне¹³. Саме тому властивості конституції, які за нею визнаються, детерміновані функціональним призначенням та ціннісним наповненням, який вона об'єктивує, а не навпаки.

Дотримуючись наведеного розуміння конституціоналізму та конституції, вважаю за можливе повернутися до визначення відступу від звичайних процедур організації та здійснення державної влади як обов'язкової умови реагування держави на надзвичайну ситуацію.

Вирішальною складовою теоретико-прикладних підходів до розв'язання цього питання є ідея про існування основоположного онтологічного розрізнення між нормальним та надзвичайним станом. Постулат непереборного розриву між звичайними та надзвичайними ситуаціями закладав і дотепер закладає основу аналізу під час визначення ролі та значення права за умов надзвичайної ситуації.

Після терористичної атаки 2001 року на США значну увагу привернули теоретичні позиції К. Шмітта часів Веймарської республіки, який, серед іншого, є найбільш відомим прихильником заперечення в умовах надзвичайної ситуації права як такого. Абсолютизуючи відмінність між нормальним та виключним, К. Шмітт стверджував, що право передбачає загальні правила, призначені для вирішення нормальної ситуації, яка є повсякденною та передбачуваною. Однак надзвичайні події, які неминуче настають, неможливо передбачити і, отже, вони не можуть бути заздалегідь передбачені правом. «Винятковий випадок, випадок, який не визначений у чинному праві, щонайменше можна охарактеризувати як випадок надзвичайної небезпеки, загрози існуванню держави тощо, але не можна описати за фактичним складом»¹⁴. Оскільки надзвичайна ситуація за визначенням не є нормальною ситуацією, норми права не є застосовними. Неможливість передбачити будь-яку ситуацію, яка може виникнути, означає, що верховенство права повинно поступатися застосуванню позаправових заходів *ad hoc* або 'рішень' суверена. Єдиним суб'єктом, здатним

¹⁰ Sajo Andras, Uitz Renata, *The Constitution of Freedom: An Introduction to Legal Constitutionalism* (Oxford University Press, 2017) 6; Barber N.W., *The Principles of Constitutionalism* (Oxford University Press, 2018), 19

¹¹ McIlwain C.H., *Constitutionalism: Ancient and Modern* (Liberty Fund, Inc.; Revised edition, 2010), 115-136

¹² Gardbaum Stephen, "The Place of Constitutional Law in the Legal System" in *The Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law*, ed. Michel Rosenfeld and Andras Sajo (Oxford University Press, 2012), 176-177

¹³ Бориславська О. Сутність конституціоналізму конституціоналізм як ідеологія, доктрина та практика обмеженого правління. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2015. Вип. 61. С. 247-256.

¹⁴ Шмітт К. Политическая теология. М.: Канон-пресс-Ц, 2000. С. 16.

ефективно та оперативно реагувати на таку загрозу, на переконання К. Шмітта, є сама лише виконавча влада, яка заздалегідь не поставлена у залежність від жодної юридичної норми. Неухильне дотримання юридичних обмежень, включно з вимогою попереднього юридичного дозволу на будь-які дії, є не лише наївним, але й небезпечним, і тому перешкоджатиме здатності уряду реагувати на надзвичайні обставини, що вимагають максимальної гнучкості¹⁵.

Постановка та вирішення К. Шміттом цього питання, яке, до слова, було складовою його загальної критики ліберальної демократії, з усією очевидністю заперечує обмежувальне призначення права і абсолютизує політичне 'рішення' в умовах антагоністичного протистояння, яке виключає саму можливість дискусії та компромісу. Проте навіть безумовні противники такого підходу не одноставні у своєму прагненні узгодити дихотомію нормального-виключного з тими цінностями, які визначають зміст обмеженого правління, передусім – верховенством права.

Дж. Уолдрон, узагальнюючи наявні позиції, вказує у цьому зв'язку на три можливі підходи. Згідно з першим підходом, заради верховенства права наявні юридичні, насамперед, конституційні гарантії беззастережно мають залишатися чинними. Альтернативою до такого підходу є покладання на загальний дух гнучкості та ситуативної чутливості, який властивий діяльності державі навіть у звичайний час. У такому разі верховенство права не є головним обмеженням гнучкості діяльності держави в умовах небезпеки. Нарешті, згідно з третім підходом, можна заздалегідь встановити конкретні правові норми, які мають регулювати надзвичайні ситуації – норми, які, наприклад, зупиняють звичайні гарантії громадянських свобод або уможливають широкий розсуд у виконанні дій, які б за звичайної ситуації регулювалися загальними нормами права¹⁶.

Аналізуючи наведені підходи, варто вказати, що дихотомія нормального-виключного не враховує того, що звичайна ситуація як така вже передбачає виняткові повноваження, а також заперечує те, що способи реагування на виняткові обставини насправді насичені правовим змістом. Між звичайним та надзвичайним станом існує суттєва спадковість, яка визначає не вибір між об'єктивованим у праві порядком та тотожним свавіллям розсудом, а вибір між різною мірою правовладдя та різною мірою розсуду¹⁷. Навіть у найспокійніші періоди нормальності завжди наявний простір для розсуду та прийняття рішень, і у найбільш виняткових надзвичайних ситуаціях норми права продовжують упорядковувати життя. Принаймні право продовжує формувати уявлення про те, що є дозволеним у надзвичайних ситуаціях. Разом з тим право структурує визначення надзвичайних ситуацій, випадки, коли вони можуть бути оголошені; те, які повноваження може використовувати держава та коли вони закінчуються¹⁸.

Як засвідчує порівняльний аналіз конституційних порядків різних держав, вказує Д. Дайзенгаус, вони обирають між закріпленням правил реагування на надзвичайну ситуацію у конституції та визначенням таких правил якщо і тоді, коли надзвичайна ситуація виникла¹⁹.

У першому випадку відбувається вибір між двома моделями: «виконавчою моделлю», за якої саме виконавча влада наділяється повноваженнями визначати наявність надзвичайної ситуації та вживати належні заходи реагування; та «законодавчою моделлю», яка вимагає, аби законодавча влада визначила юридичний режим вирішення цих завдань. Незважаючи на зроблений вибір, також мають бути встановлені межі судового контролю під час режиму організації та здійснення публічної влади за умов надзвичайної ситуації. Якщо судовий контроль відіграватиме дуже велику роль, то є підстави виділяти третю конституційну модель – «судову модель». Ці завдання

¹⁵ Шмітт К. Диктатура. От истоков современной идеи суверенитета до пролетарской классовой борьбы. СПб.: Наука, 2005. С. 28-32.

¹⁶ Waldron Jeremy, *The Rule of Law*, The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Summer 2020 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL: <https://plato.stanford.edu/archives/sum2020/entries/rule-of-law> (09.11.2021)

¹⁷ Lazar N.C., *States of emergency in liberal democracies* (Cambridge University Press, 2009), 4

¹⁸ Lazar N.C., *States of emergency in liberal democracies* (Cambridge University Press, 2009), 44-45

¹⁹ Dyzenhaus David, "States of Emergency" in *The Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law*, ed. Michel Rosenfeld and Andras Sajó (Oxford University Press, 2012), 442-443

мають бути розв'язані навіть у тому разі, коли правовий порядок не має конституційно закріпленого надзвичайного режиму, чи тому, що рівень конституційного визначення є мінімальним або взагалі відсутній, чи тому, що відсутня писана конституція²⁰.

Підтримуючи висновки Д. Дайзенгауса про вторинність форми конституції для ідентифікації правового порядку як конституційного та спроможність судів конституювати принципи регулювання надзвичайних ситуацій через контроль та тлумачення, попри їх експліцитну невизначеність, погоджусь і з твердженням, що вибір моделі визначає 'дійсна прихильність до конституціоналізму' і тому конституційне регулювання надзвичайних ситуацій набуватиме певної форми, що б не було закріплено чинною писаною конституцією²¹.

Йдеться, звісно, не про суто формальний аспект розподілу надзвичайних повноважень, а про дотримання державою навіть за умов надзвичайної ситуації тих принципів, які уможливають та забезпечують обмежене і тому – ефективне правління.

Заперечення такого висновку, значення якого виходить далеко за межі вибору конституційного дизайну надзвичайних повноважень, неминуче означає заперечення сутності конституціоналізму як такого і, отже, 'прихильності' до нього певної держави. Надзвичайна ситуація з цього погляду є випробовуванням не тільки спроможності держави своєчасно та належно визначати та здійснювати заходи, спрямовані на подолання та усунення обставин, які зумовили таку ситуацію, перевіряючи на міцність наявну соціально-економічну інфраструктуру та систему надання соціальних послуг, а також здатність забезпечувати через монопольне та легітимне застосування припису правопорядок.

Рівною мірою на практиці випробовується офіційно декларована система організації та здійснення публічної влади. Важливо при цьому зауважити, що будь-яка надзвичайна ситуація виступає не стільки першопричиною, скільки каталізатором вже наявних характеристик та тенденцій. Тому, якщо зумовлені надзвичайною ситуацією заходи засвідчують відступ від звичайних процедур організації та здійснення державної влади, то вихідною тезою є припущення про відповідність таких звичайних процедур засадам демократії, верховенства права та правам людини. В іншому разі має місце не відступ, а посилення недоліків та деформацій здійснюваного публічного владарювання, яке за суттю та змістом може набувати значення від радикального авторитаризму до 'популістського конституціоналізму'²² або близького, але нетотожного йому 'зловживання конституціоналізмом'²³.

Підкреслю, що обмежене правління не є наперед даним, являючи натомість виборюваний результат розвитку політичної організації суспільства та взаємодії між людьми, які мають політичну владу, і людьми, які цій владі коряться. І лише якщо запровадження обмеженого на засадах демократії верховенства права та прав людини правління є вирішальним для збереження і визнання влади, таке обмеження буде втілюватися в життя. Інакше виявиться, що 'установити стовп демократичності... значно легше, ніж створити сучасну державу, ніж запровадити справжнє верховенство права'²⁴.

Запобіжником перетворення конституціоналізму на «конституційний карго-культ» у правовому вимірі буття слугує передусім уособлювана ним ідеологія. Роль ідеологічної складової конституціоналізму у «смісловій триєдності, яку становлять політико-правова ідеологія..., відповідне

²⁰ Dyzenhaus David, "States of Emergency" in *The Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law*, ed. Michel Rosenfeld and Andras Sajo (Oxford University Press, 2012), 442-443

²¹ Dyzenhaus David, "States of Emergency" in *The Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law*, ed. Michel Rosenfeld and Andras Sajo (Oxford University Press, 2012), 443

²² Blokker Paul, Bugarcic Bojan, Halmai Gábor. Introduction: Populist constitutionalism: Varieties, complexities, and contradictions. *German Law Journal*, 20(3), 2019, P. 291-295.

²³ Landau David, *Abusive Constitutionalism*, *U.C. DAVIS L. REV.*, 47(1), 2013, P. 189-260.

²⁴ Фукуяма Ф. Політичний порядок і політичний занепад. Від промислової революції до глобалізації демократії / пер. з англ. К.: Наш формат, 2019. С. 9.

правове регулювання і правозастосування, що спиралися і спираються на цю ідеологію»²⁵, є визначальною. Саме реалізація ідей свободи людини, людської гідності, рівності за посередництвом демократичної системи правління є метою конституціоналізму як явища. Обмеження свавілля держави, введення державної влади у певні юридичні рамки її функціонування, що убезпечать її від надмірного втручання у сферу свободи індивіда, є засобами досягнення цієї мети.

Е. Мюрейні, розрізняючи демократичні та антидемократичні режими, вказав у цьому контексті на зміну світоглядної парадигми владарювання, яка полягає у відмові від ‘культури повноваження’ (*culture of authority*) на користь ‘культури обґрунтування’ (*culture of justification*). Перша – заснована на повноваженні держави здійснювати публічну владу. Відповідно, легальність та легітимність діяльності держави випливає з того факту, що певний суб’єкт уповноважений діяти певним чином. Згідно з цією концепцією публічне право зосереджене на визначенні меж публічних дій та забезпеченні того, аби ці рішення приймалися тими суб’єктами, які повноважні їх приймати. У ‘культурі обґрунтування’ повноваження слугує лише початковою точкою конституційного аналізу, а наявність повноваження діяти є необхідною, але недостатньою умовою легальності та легітимності. Швидше, неодмінною умовою легальності та легітимності діяльності держави є те, що така діяльність є обґрунтованою відповідно до вимог доказовості та здатності переконувати, тобто відповідно до вимог раціональності та розсудливості²⁶.

Для Е. Мюрейні категорія ‘обґрунтування’ (на відміну від ‘виправдання’, такий переклад українською мовою видається більш прийнятним, оскільки є нейтральним) є змістовною, а не формальною. Тому формальні обґрунтування, такі, як посилання на судовий чи адміністративний прецедент чи нормативно визначене повноваження приймати рішення, розглядаються як прояви ‘культури повноваження’²⁷. Водночас обґрунтування рішення аналітично не заперечує, а передбачає повноваження приймати рішення, тому ці категорії є взаємообумовленими. Інакше кажучи, аби обґрунтувати рішення, його потрібно обґрунтувати з погляду не лише причин конкретного рішення, а також того, чому певний суб’єкт уповноважений приймати таке рішення. Однак згідно з ‘культурою повноваження’ обґрунтування потрібне переважно на стадії наділення суб’єкта або визнання за ним повноваження, після цього такий суб’єкт майже позбавлений необхідності обґрунтовувати конкретні рішення. Згідно з ‘культурою обґрунтування’ навіть після наділення суб’єкта або визнання за ним повноваження, такий суб’єкт повинен обґрунтовувати будь-яке своє рішення змістовно²⁸.

Наведені висновки видаються важливими і для змістовного, формального та процедурного визначення режиму організації та здійснення публічної влади за надзвичайної ситуації та, що важливіше, – практики його реалізації.

Дотримуючись позиції, за якою дискреція, незалежно від нормальності-виключності фактичних обставин, являє іманентну властивість здійснюваного правом регулювання, підкреслюю, що важливим є не заперечити дискреційні повноваження як такі, а гарантувати те, що будь-яке здійснюване владним суб’єктом дискреційне повноваження обмежене правом і тому не є свавільним.

Наявність повноважень оголошувати надзвичайну ситуацію та вживати заходи реагування є необхідною, але недостатньою умовою їхньої легальності та легітимності. Конкретні владні дії й рішення мають бути змістовно обґрунтовані, спиратися на принцип розумної необхідності і обмежуватися, зокрема, в тому, що стосується характеру надзвичайних заходів та їхній дії у просторі і часі, виключно тим, що є неодмінною умовою якнайшвидшої нормалізації ситуації.

²⁵ Шаповал В.М. Феномен конституційного права: монографія. Київ: Ін-т законодавства Верхов. Ради України, 2017. С. 55.

²⁶ Mureinik Etienne, A Bridge to Where - Introducing the Interim Bill of Rights, *South African Journal on Human Rights*, 10(1), 1994, P. 31-48.

²⁷ Mureinik Etienne, A Bridge to Where - Introducing the Interim Bill of Rights, *South African Journal on Human Rights*, 10(1), 1994, 38-42.

²⁸ Cohen-Eliya Moshe, Porat Iddo, Proportionality and the Culture of Justification, *The American Journal of Comparative Law*, 59(2), 2011, 475

Д. Дайзенгаус у цьому зв'язку наголошує, що на відміну від зупинення або відмови, відступ від звичайних процедур організації та здійснення державної влади уможливорює обмежене правління навіть за надзвичайної ситуації. Відступ передбачає механізм моніторингу, який, виходячи за межі національної правової системи, задіює міжнародні судові установи та організації, визначає права людини, від яких відступ є неприпустимим; він зумовлює особливу значущість дотримання доктрини пропорційності, яка визначає, що судовому контролю підлягають і відступ як такий, і певні зумовлені ним заходи; відступ від певних прав людини означає, що залишаються чинними усі інші права, від яких держава не відступає, так само, як права людини, від яких відступ є неприпустимим, а також інші міжнародні зобов'язання держави; зрештою, лишається недоторканим принцип законності²⁹.

Спираючись на змістовне розуміння верховенства права, включно із законністю як його невід'ємною складовою, Д. Дайзенгаус абсолютно правий, коли твердить, що реагування на надзвичайну ситуацію, удавану чи реальну, має коритися верховенству права – верховенству основоположних конституційних принципів, які захищають індивідів від свавілля держави. Тому верховенство права являє собою щось значно більше, ніж формальні та процедурні вимоги до виконуваних дій та ухвалюваних рішень. Ідеться про змістовне обмеження людей, які мають політичну владу, на користь людей, які цій владі коряться, аби захистити інтереси останніх³⁰.

Зазначу, підтримуючи такий підхід, що рівною мірою неприпустимо зводити верховенство права до значення «запобіжника» непередбачуваного і лише тому свавільного застосування публічної влади. Адже люди очікують, аби юридично значущі рішення були з високою ймовірністю передбачувані й одночасно з високою ймовірністю прийнятними з морального погляду. *Ceteris paribus*, що вищим є ступінь передбачуваності, то вищим для особи є шанс результативно спланувати власне життя. І, *ceteris paribus*, що вищим є ступінь моральної прийнятності юридично значущих рішень, то вищим для особи є шанс зробити сплановане в такий спосіб життя задовільним. Особа очікує бути здатною планувати задовільне життя³¹.

Правова визначеність, як складова верховенства права, будучи пов'язаною із захистом легітимних очікувань особи, насправді потребує врівноваження формальної та змістовної справедливості, публічного та приватного інтересу при виконанні дій та ухваленні рішень.

При цьому має бути взятий до уваги принцип рівності, сутність якого являє заборона нерівного ставлення до ситуацій, які можуть бути порівняні, або рівного ставлення до нерівних ситуацій, якщо таке ставлення не може бути виправдане об'єктивними причинами. Принцип рівності має і формальний, і фактичний вимір: у формальному вимірі він зумовлює рівність перед законом і судом, у фактичному – диференціацію правового регулювання та принцип позитивної дискримінації. З цієї причини принцип рівності порушується, якщо з рівним не поведуться рівним чином, зважаючи на наявну рівність, а з нерівними не поведуться нерівним чином, зважаючи на наявну нерівність. Тому принцип рівності також означає вимогу, що для кожного нерівного поводження мають існувати об'єктивні підстави, які мають бути враховані, аби забезпечити рівність, а не закріпити нерівність³².

Не викликає жодних сумнівів, що глобальна надзвичайна ситуація у сфері охорони здоров'я, зумовлена вірусом SARS-CoV-2, вимагає від держав вжиття надзвичайних заходів, які заради захисту здоров'я та добробуту населення можуть і насправді призводять до обмеження прав людини. Але навіть за такої ситуації ці обмеження мають щонайменше відповідати вимогам законності, необхідності, пропорційності та бути недискримінаційними.

²⁹ Dyzenhaus David, "States of Emergency" in *The Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law*, ed. Michel Rosenfeld and Andras Sajo (Oxford University Press, 2012), 459-460

³⁰ Dyzenhaus David, *The Constitution of Law: Legality in a Time of Emergency* (Cambridge University Press, 2006) 5-6

³¹ Peczenik Aleksander, *On Law and Reason* (Springer 2008), 25-26

³² Погребняк С.П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика). Х. : Право, 2008. С. 82-88.

Водночас було б безпідставним й помилковим спрощенням визначати проблематику обмеження прав людини виключно в контексті надзвичайної ситуації та зумовлених цим обмежувальних заходів.

Сучасна доктрина прав людини, яка, як вже було вказано, склалася після Другої світової війни і засвідчила «революцію прав» людини, розрізняє зміст і обсяг прав людини та обмеження, яким вони можуть бути піддані. Зміст і обсяг прав втілюють якісні та кількісні ознаки можливостей людини, які є необхідними для її гідного існування і розвитку, мають фундаментальний характер³³. Зміст і обсяг таких прав, які натепер, як правило, закріплені на рівні конституції держав, спрямовані найперше на 'визначення нижчої межі допустимої поведінки стосовно людини, ніж великих прагнень та недосяжних ідеалів'³⁴ та можуть бути переглянуті лише через конституційні зміни.

Обмеження прав людини визначають умови, за яких ці можливості можуть бути здійснені меншою, неповною мірою. Будучи засновані на обмежувальному застереженні, явному чи опосередкованому, такі умови дозволяють пропорційно обмежувати конституційно закріплені права, зокрема «підконституційними», законодавчими нормами. Прикметно, що здебільшого конституційно закріплені права є відносними і можуть бути обмежені. Однак це не означає, що вони є удаваними. Позаяк 'відносні права залишаються визначеними правами'³⁵.

Випереджаючи аналіз обмежень конституційних прав, потрібно вказати на підтримуване мною розрізнення і, отже, нетотожність прав людини як таких і конституційних прав. Останні являють визнані державою і адресовані у найпершу чергу державі вимоги, які покладають на неї негативні та позитивні зобов'язання та відповідальність.

Для розуміння зобов'язань держави важливе значення має усвідомлення відмінності зобов'язання діяти певним чином, у певний спосіб, із використанням певних засобів, та зобов'язання досягти певного результату. Зобов'язання результату вимагають, аби держава забезпечила досягнення конкретної ситуації або результату, і залишають державі певний, але не абсолютний, вибір щодо засобів їхнього досягнення. Цей результат може бути визначений у позитивний або негативний спосіб. Різниця між зобов'язаннями дії та результату полягає у тому, чи зобов'язання стосуються виконання конкретної дії або утримання від її виконання, або створення чи підтримання конкретної ситуації³⁶.

Г. Шу у відомій розвідці «Основні права: існування, добробут і зовнішня політика США» запропонував підхід, за яким кожному з основних прав відповідають три типи зобов'язань: 'уникати позбавлення права', 'захищати від позбавлення права' та 'допомагати особі, позбавленій права'³⁷.

Такий трирівневий підхід до розуміння зобов'язань держави, який натепер набув загального визнання³⁸, визначає виділення зобов'язань держави поважати, забезпечувати та захищати права людини, юридизованим вираженням яких є конституційні права.

Зобов'язання поважати вимагають від держави утримання від будь-яких заходів, які можуть позбавити можливості користуватися своїми правами або здійснювати ці права власними зусиллями і, головним чином, стосуються невтручання держави у реалізацію прав.

³³ Nickel James, Human Rights, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Summer 2019 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL: <https://plato.stanford.edu/archives/sum2019/entries/rights-human> (09.11.2021)

³⁴ Shue Henry, *Basic Rights: Subsistence, Affluence, and U. S. Foreign Policy*. (2nd edition, Princeton University Press, 1996) 15

³⁵ Barak Aharon, "Proportionality (2)" in *The Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law*, ed. Michel Rosenfeld and Andras Sajó (Oxford University Press, 2012), 739

³⁶ Wolfrum Rüdiger, "Obligation of Result Versus Obligation of Conduct; Some Thoughts About the Implementation of International Obligations" in *Looking to the Future: Essays on International Law in Honor of W. Michael Reisman*, ed. Mahnouch H. Arsanjani, Jacob Cogan, Robert Sloane, and Siegfried Wiessner (Martinus Nijhoff Publishers, 2011), 307

³⁷ Shue Henry, *Basic Rights: Subsistence, Affluence, and U. S. Foreign Policy*. (2nd edition, Princeton University Press, 1996), 54-55

³⁸ Теорія держави і права : підручник / за ред. О. В. Петришина. Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Харків : Право, 2014. С. 307.

Зобов'язання забезпечувати передбачають, що держави повинні вживати правотворчих, владно-виконавчих та правозастовних заходів для забезпечення зумовлених нормативно визначеними вимогами людини можливостей, які не можуть бути задоволені її особистими зусиллями. Це є головним зобов'язанням держави щодо економічних, соціальних та культурних прав, однак воно також стосується й громадянських та політичних прав.

Зобов'язання захищати вимагають, аби держава запобігала порушенням прав третіми особами, і включають зобов'язання держави запобігати порушенням прав; уникати та усувати будь-які спонукання до порушень прав з боку третіх осіб; забезпечити доступ до засобів правового захисту у випадках порушень прав з метою запобігання подальшим зазіханням, відновлення порушеного права та справедливої компенсації постраждалому³⁹.

Підкреслю, що конституційні права, являючи адресовані державі і визнані державою вимоги людини, найперше є однією із складових конституціоналізму як виборюваного результату розвитку політичної організації суспільства та взаємодії між людьми, які мають політичну владу, і людьми, які цій владі коряться.

Будучи спрямовані насамперед на конституювання обмеженого правління, конституційні права водночас можуть бути звернені і до інших, окрім держави, суб'єктів соціальної взаємодії та вимагати від них певної юридично значущої поведінки. Так, конституційне право на повагу до приватного і сімейного життя покликане захищати людину не лише від порушень з боку держави, але й від порушень з боку інших, «недержавних» суб'єктів. Такий підхід став позначатися, на противагу «вертикальному», як «горизонтальний ефект» конституційних прав, вказуючи на поширення їхньої дії на взаємовідносини між приватними особами. У цьому разі держава є відповідальною за неможливість захистити конституційні права від порушень з боку приватних осіб, наприклад, у випадку, коли ухвалено правовий акт, який зробив таке порушення можливим, або вона виявилася неспроможною вжити належних заходів, які б дозволили запобігти порушенню конституційних прав. «Горизонтальний ефект» конституційних прав зумовлює особливий різновид зобов'язань держави, які часто визначають як «непрямий горизонтальний ефект» конституційних прав⁴⁰.

Вирішення питання про те, які суб'єкти соціальної взаємодії є адресатами конституційних прав і, що значно важливіше, змістовно якою повинна бути їхня юридично значуща поведінка, має здійснюватися відповідно до змісту та обсягу певних конституційних прав. Так, наприклад, розв'язання цього завдання щодо конституційних прав на повагу до приватного і сімейного життя, мирні зібрання та охорону здоров'я матиме нетотожні висновки для держави та приватних осіб.

Водночас, аби бути конституційними, такі права не обов'язково мають закріплюватися саме в конституції як нормативно-правовому акті, за яким визнаються певні юридичні властивості. Зважаючи на особливості національних правопорядків, ці права можуть бути визнані конституційними (органічними) законами, прецедентними рішеннями судів або юрисдикційною практикою органів судового конституційного контролю. Втім, дійсно важливим є інше.

Конституційні права є юридичними правами, які засвідчують правомочність особи (не) виконувати певні дії або (не) перебувати в певних положеннях; або правомочність, аби інші особи (не) виконували певні дії або (не) перебували у певних положеннях.

Конституційні права є юстиціабельними, що вказує на їхню забезпеченість судовим захистом та підлеглість судовій юрисдикції, тобто у разі порушення конституційного права незалежний та неупереджений орган судової влади повноважний вирішити питання про захист (відновлення) порушеного права, що буде практично реалізовано виконанням судового рішення.

Конституційні права є вищими за будь-які конституційовані в національних правопорядках інші юридичні права і мають різноспрямований – вертикальний і горизонтальний ефект, визначаючи засади соціальної взаємодії і взаємовідносин.

³⁹ Definitions and Classifications. Icelandic Human Rights Centre. URL: <http://www.humanrights.is/en/human-rights-education-project/human-rightsconcepts-ideas-and-fora/part-i-the-concept-of-human-rights/definitions-andclassifications> (09.11.2021)

⁴⁰ Möller Kai, *The Global Model of Constitutional Rights* (Oxford University Press, 2012), 10-11

Одночасно конституційні права – вищі юридичні та юстиціабельні права – є об’єктивацією прав людини у правовому вимірі буття або, як вказав Р. Алексі, ‘спробою трансформації прав людини в позитивне право’⁴¹. Права людини становлять ідеальний вимір конституційних прав, визначають, власне, зміст позитивного права, є невід’ємною і неминучою його складовою. Сприйняття конституційних прав в ідеальному вимірі відіграє вирішальну роль у їхній інтерпретації та реалізації в реальному вимірі, позаяк ‘текстуальне визначення і вихідний конкретний намір творців конституції, не втрачаючи значення, узалежнені ідеальним наміром, скерованим на реалізацію прав людини’⁴².

Підтримуючи в цілому змістовно обґрунтовану Р. Алексі тезу про дуальну, реально-ідеальну природу конституційних прав⁴³, зазначу, що відстоюване ним сприйняття прав людини як моральних не є єдино можливим.

Значущою складовою сучасного філософського дискурсу є конкуренція моральної та політичної концепцій прав людини. Згідно з першою концепцією, яка представлена надзвичайно широким спектром течій, права людини, серед іншого, уявляються як сукупність природних або об’єктивних моральних фактів, які допускаються, фактів, які визначають, чим люди зобов’язані один одному як людські істоти. Приміром, право людини бути вільним від рабства об’єктивно забороняє поневолення будь-кого будь-ким: обов’язковість заборони або визнання «неправильності» рабства не залежить від визнання будь-якою особою чи групою осіб, а тим більше – від будь-якого морального кодексу, інституційної системи чи нормативно-правових приписів. Рабство було не менш однозначним порушенням прав людини і тоді, коли більшість людей вважала морально та юридично дозволеним володіти рабами⁴⁴.

Розуміння прав людини як моральних прав пояснюється не як прагнення ідентифікувати моральний консенсус, який вже існує, а як прагнення закласти консенсус, який міг би бути підтверджений дуже переконливими моральними та практичними причинами. Такий підхід вимагає прихильності до об’єктивності таких причин. Оскільки існують надійні способи з’ясувати, як працює фізичний світ, остільки існують способи з’ясувати, що саме люди можуть виправдано вимагати й очікувати один від одного і від держави. І навіть, якщо сучасному світу наразі бракує моральної згоди щодо прав людини, люди можуть досягти раціональної домовленості, оскільки, якщо моральні причини існують незалежно від людських конструкцій, вони можуть породжувати моральні норми, відмінні від тих, що наразі прийняті⁴⁵.

Пошук онтологічного підходу до прав людини як моральних прав неминуче приводить до великої європейської традиції природного права, яке, попри нищівну критику, і дотепер залишається предметом філософської і практичної зацікавленості. Сучасні прихильники ідеї природного права прагнуть уникати неоднозначного поняття «природа» і воліють зосередитися на людському розумі. Відкидаючи історичну концепцію повноти системи норм природного права, вони припускають існування вищих об’єктивних раціональних цінностей (благ) і принципів справедливості, які, хоча і стали у своїх стрижневих ідеях, проте потребують адаптації до різноманітних ситуацій, що не враховуються такою системою⁴⁶.

Відомий прихильник подібної сучасної теорії природного права і природних прав Дж. Фінніс використовує онтологічний підхід, заснований на людському розумі. Розумна людська поведінка орієнтована на досягнення обмеженої кількості базових благ, таких як життя, свобода чи знання,

⁴¹ Alexy Robert, “Rights and Liberties as Concepts” in *The Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law*, ed. Michel Rosenfeld and Andras Sajó (Oxford University Press, 2012), 290

⁴² Alexy Robert, “Rights and Liberties as Concepts” in *The Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law*, ed. Michel Rosenfeld and Andras Sajó (Oxford University Press, 2012), 290

⁴³ Alexy Robert, *A Theory of Constitutional Rights*. (2nd edition, Oxford University Press, 2002)

⁴⁴ Etinson Adam, “Introduction” In *Human Rights: Moral or Political?*. ed. Adam Etinson (Oxford University Press, 2018), 1-2

⁴⁵ Nickel James, *Human Rights*, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Summer 2019 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL: <https://plato.stanford.edu/archives/sum2019/entries/rights-human> (09.11.2021)

⁴⁶ Горн Н. Права людини: філософське обґрунтування та юридичний вимір. *Філософія права і загальна теорія права*. 2013.№ 2. С. 25.

які є самоочевидними і розумно безсумнівними. Досягнення цих різних і іноді конфліктних благ може бути структуроване за допомогою принципів практичної розумності (правильно чи ні). З цього випливає можливість сформулювати універсальні моральні правила, включаючи правила справедливості та індивідуальні основоположні права. Деякі з цих засадничих моральних правил є частиною християнської традиції, такі як Золоте правило чи останні шість із Десяти заповідей. Практичні моральні правила розумності можна розробити для невизначеної кількості індивідуальних ситуацій і моральних конфліктів. Ця гнучка природно-правова теорія, що базується на очевидності основоположних благ і розумності (правилах справедливості), застосовуваних для досягнення цих благ, пропонує раціональне філософське обґрунтування прав людини, які у класичній традиції називалися б природними правами⁴⁷.

Права людини, окрім моральних, можуть також уявлятися як стандарти, в які люди вірять в усьому світі, що робить їх частиною різноманітних проявів людської чи позитивної моралі. Ба більше, права людини глибоко укорінилися в сучасній політиці і праві – на національному, регіональному та міжнародному рівнях. Той факт, що наразі права людини однозначно визнаються нормами людської моралі, політичної практики та правопорядків, має цілком практичні наслідки, оскільки важко уявити, як обітниця прав людини буде колись дотримана поза вірою реального світу в їхню значущість, без визнання в політиці та забезпечення через позитивне право. Останні є тими ключовими механізмами, які уможливають (не)реалізацію прав людини⁴⁸.

Відповідно, права людини згідно з політичною концепцією розглядаються як чинник великої ваги в сучасній міжнародній політиці: такий, що закладає стандарти політичної легітимності; являє питання міжнародного занепокоєння; визначає чи лімітує межі реалізації національного суверенітету. Визначальною ознакою політичної концепції є прагнення визначити, що являють права людини, описуючи їхню роль і значення у політичній сфері.

Видається слушним підкреслити, що політична концепція прав людини, на протигагу моральній, інтерпретується як практично орієнтована. Дж. Раз вказує у цьому контексті, що завдання політичної концепції полягає, по-перше, у тому, аби установити сутнісні властивості, якими сучасна «практика» прав людини – більшою мірою юридичний феномен, що не може бути оцінений лише на засадах моралі – наділяє ті права, які практично визнаються як права людини; по-друге, визначити моральні стандарти, які уможливають таке визнання⁴⁹.

Ч. Бейтц, один з найбільш відомих прихильників цієї концепції, припускає, що ми можемо розвинути розуміння прав людини, дотримуючись 'практичних висновків, яких компетентні учасники могли б дійти на практиці з того, що вони вважають належними вимогами прав людини'. Основна увага зосереджена не на тому, що є правами людини з філософського погляду; радше йдеться про те, як вони впливають на практичну діяльність. Ці спостереження спрямовують інтерпретацію та здійснення прав людини, розгляд судами справ про порушення прав людини та, що важливіше, реагування на серйозні порушення прав людини. Ч. Бейтц зазначає, що права людини є 'питаннями, що викликають міжнародне занепокоєння', і що вони 'є потенційними ініціаторами транснаціональних захисних та правових заходів'.

Розумна людина може прийняти і користуватись ідеєю прав людини, на переконання Ч. Бейтца, не сприймаючи жодної конкретної думки про їхні засади. Належне обґрунтування прав людини повинно якомога уникати суперечливих припущень про релігію, метафізику, ідеологію та внутрішню цінність. Твердячи це, Ч. Бейтц підкреслює практичну користь прав людини, а не їхні

⁴⁷ Горн Н. Права людини: філософське обґрунтування та юридичний вимір. *Філософія права і загальна теорія права*. 2013. № 2. С. 25; Дудченко В.В. Природне право і природні права у вченні Джона Фінніса. *Вісник Чернівецького факультету Національного університету "Одеська юридична академія"*. 2014. Вип. 2. С. 19-31.

⁴⁸ Etnison Adam, "Introduction" In *Human Rights: Moral or Political?*. ed. Adam Etnison (Oxford University Press, 2018), 3-4

⁴⁹ Schaffer Johan, Maliks Reidar, "Expanding the Debate on Moral and Political Approaches to the Philosophy of Human Rights" in *Moral and Political Conceptions of Human Rights: Implications for Theory and Practice*, ed. Reidar Maliks and Johan Schaffer (Cambridge University Press, 2017), 7

засади, які кореняться в моральній реальності. Такий підхід дозволяє зробити права людини привабливими для людей по всьому світу, попри наявне різноманіття релігійних та філософських традицій. Широке обґрунтування прав людини та їхньої обов'язковості, відстоюване Ч. Бейтцем, полягає у тому, що вони захищають 'нагальні індивідуальні інтереси від передбачуваних загроз, до яких вони вразливі за звичайних життєвих обставин в утвореному незалежними державами сучасному світовому порядку'⁵⁰.

Суб'єктивно вибірковий та лише дотичний огляд моральної та політичної концепцій прав людини, до якого я вдався, покликаний, лишаяючи усю широту розглядуваної проблеми представникам філософії права, слугувати іншій цілі. Від самого початку і дотепер права людини становили і становлять предмет політичних вимог, але водночас розумілися і розуміються як моральні приписи. Політичні ідеї не можуть вижити без і поза моральним виміром прав людини, зокрема тоді, коли моральна авторитетність цих ідей ставиться під сумнів із якихось явних причин. Тому моральна характеристика не виключає сприйняття прав людини як правил політичного буття, а закладає основу для досягнення згоди щодо моральних підвалин політичної системи і права.

Прикметно, що беззаперечне протиставлення моральної та політичної концепцій прав людини останнім часом усе частіше ставиться під сумнів. Натомість обґрунтовується теза про їхнє взаємне доповнення та навіть взаємну обумовленість, яка дозволяє визначити та осмислити взаємообумовлений зв'язок міжнародного дискурсу про права людини та їхніх моральних засад⁵¹.

Окрім зауваг щодо співвідношення конституційних прав і прав людини, важливою передумовою аналізу обмежень конституційних прав є усвідомлення сутності й змісту феномену свободи.

Спираючись передусім на здобутки німецького ідеалізму, І. Берлін у своїй визначній розвідці 'Дві концепції свободи'⁵², яка вперше була опублікована 1958 року і дотепер залишається обов'язковою складовою будь-яких міркувань про свободу, змістовно обґрунтував ідею розрізнення негативної та позитивної свободи.

Негативна свобода уявляється ним як відсутність перешкод, бар'єрів, обмежень або втручання з боку інших. На переконання І. Берліна, концепція негативної свободи є застосовуваною для відповіді на питання: 'Якою є сфера, в межах якої суб'єкт – людина чи група людей – є або має бути залишений без втручання інших робити, що він здатний робити, або бути тим, ким здатний бути?'⁵³. Інакше кажучи, негативна свобода являє «свободу від»; ідеться про відсутність обмежень або, як іноді кажуть, «право бути залишеним наодинці». Основна увага приділяється потенційному порушникові свободи: він повинен відступитись і дозволити насолоджуватися свободою, і що меншим є втручання, то більшою є свобода суб'єкта⁵⁴.

Позитивна свобода навпаки застосовується для відповіді на питання: 'Що або хто є джерелом контролю чи втручання, яке може змусити когось робити щось інше або бути кимось іншим?'⁵⁵. Позитивна свобода таким чином нерозривно пов'язана з контролем, це «свобода для»; на відміну від негативної, позитивна свобода сконцентрована на носіїв свободи, а не її потенційному порушникові⁵⁶.

Конституційні права, юридизоване вираження прав людини, здавалось б, мають бути ідентифіковані виключно як свобода від втручання з боку держави, що забезпечує обмежене правління. Дійсно, такі конституційні права, як право на повагу до приватного і сімейного життя чи право на

⁵⁰ Nickel James, Human Rights, The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Summer 2019 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL: <https://plato.stanford.edu/archives/sum2019/entries/rights-human> (09.11.2021)

⁵¹ Hessler Kristen, Theory, Politics, and Practice: Methodological Pluralism in the *Philosophy of Human Rights*. In *Moral and Political Conceptions of Human Rights: Implications for Theory and Practice*, ed. Reidar Maliks and Johan Schaffer (Cambridge University Press, 2017), 17

⁵² Берлін І. Философия свободы. Европа, 2-е изд., М.: Новое литературное обозрение, 2014. С. 122-185.

⁵³ Берлін І. Философия свободы. Европа, 2-е изд., М.: Новое литературное обозрение, 2014. С. 122.

⁵⁴ Möller Kai, The Global Model of Constitutional Rights (Oxford University Press, 2012), 29

⁵⁵ Берлін І. Философия свободы. Европа, 2-е изд., М.: Новое литературное обозрение, 2014. С. 122.

⁵⁶ Möller Kai, The Global Model of Constitutional Rights (Oxford University Press, 2012), 29

мирні зібрання, передусім становлять права на «свободу від» втручання держави. Втім, їхнє розуміння лише в контексті негативної конотації свободи заперечує позитивні зобов'язання держави, зокрема зобов'язання забезпечувати та захищати такі конституційні права, що не відповідає моральним засадам взаємодії і взаємовідносин людини і держави та, рівною мірою, наявній «практиці» прав людини.

Соціально-економічні чи культурні конституційні права не можуть як такі бути витлумачені як права на «свободу від», оскільки будучи сконцентровані на їх носіях, одночасно є нездійсненними без і поза дієвої участі держави. У цьому разі радше йдеться про позитивну конотацію свободи, що, однак, не повинно призводити до заперечення негативних зобов'язань держави щодо таких прав. Конституційні права на страйк чи освіту хоча й іншою мірою, але так само зумовлюють негативні зобов'язання держави поважати ці права, а її дієва участь не повинна призводити до заперечення правомочності людини здійснювати ці права власними зусиллями.

Можливим варіантом узгодженого розуміння конституційних прав у взаємозв'язку із свободою є її осмислення через свободу волі та автономію. Ці категорії, будучи відмінними, тим не менш, досить часто аналізуються спільно, особливо коли йдеться про позитивну свободу. Видається, що М. Савчин дотримується саме такого підходу, зазначаючи, що «свобода у конституційному праві виражає ступінь втручання держави у суверенний вибір особи, що презюмує особистий і відповідальний вибір бажаного і оптимального варіанта особою для реалізації своїх життєвих стратегій і мети»⁵⁷.

Стверджуючи, що свобода передбачає певне самовизначення особи, яке формалізується через вільний вибір певного варіанта поведінки, М. Савчин виділяє негативний і позитивний виміри свободи, а також вимір відповідального вибору, який має місце за умов відсутності втручання чи утисків (негативної свободи) або у разі втручання (позитивної свободи) – задля вирівнювання її можливостей⁵⁸.

Відповідно, свобода вибору як відповідальний акт поведінки імпліцитно заперечує вчинення довільних за змістом дій і водночас висуває вимоги до держави поважати вибір особи та гарантувати множину варіантів такого вибору, оскільки це є важливим для вільного розвитку особистості у вільному демократичному суспільстві. Натомість свавілля є самовідмовою від свободи та породжує насильство, руйнує демократичну легітимацію правил, яка передбачає оптимальне правове регулювання, в основі чого лежить баланс інтересів, який ґрунтується на відповідальному виборі варіанта поведінки. Звідси формуються конструкти правової визначеності та передбачуваності права, на основі чого, власне, носії прав можуть планувати свою діяльність на майбутнє⁵⁹.

У взаємному зв'язку з відповідальністю свободу розглядає й О. Грищук, яка наголошує, що свобода не може бути безвідповідальною; без відповідальності та справедливості свобода перетворюється на свою протилежність – свавілля, а право – на безправ'я. Саме свобода тлумачиться як основа загального блага, а тому індивідуальна свобода обмежується відповідальністю, аби забезпечити соціальну, правову свободу. Підставою такої свободи, найперше серед усіх соціальних регуляторів, є право, яке через взаємозв'язок з відповідальністю і робить можливим існування свободи⁶⁰.

Спираючись на ці міркування, О. Грищук визначає свободу у правовому вимірі як можливість поведінки суб'єкта права, яка виникає на підставі правових норм, забезпечується державою і суспільством та обмежується правовою відповідальністю на засадах справедливості і формальної рівності⁶¹.

Загальновідомо, що І. Берлін скептично ставився до позитивної свободи і надавав перевагу негативній свободі. Водночас позитивна та негативна свобода, дихотомію яких він обґрунтував,

⁵⁷ Савчин М. Порівняльне конституційне право. – Київ: ВАІТЕ, 2020. С. 146.

⁵⁸ Савчин М. Порівняльне конституційне право. – Київ: ВАІТЕ, 2020. С. 146-147.

⁵⁹ Савчин М. Порівняльне конституційне право. – Київ: ВАІТЕ, 2020. С. 148.

⁶⁰ Грищук О.В. Філософія конституційних цінностей: монографія. Київ: ВАІТЕ. 2019. С. 337.

⁶¹ Грищук О.В. Філософія конституційних цінностей: монографія. Київ: ВАІТЕ. 2019. С. 337.

можуть бути усвідомлені інакше, ніж крізь призму протиставлення – як лише два прояви однієї концепції свободи, яка має різні інтерпретації, що не заперечують, а доповнюють одна одну. Зокрема, Дж. МакКаллум, відстоюючи такий підхід, запропонував розуміння свободи як залежності трьох складових: суб'єкта; певних попереджувальних умов; певних діянь суб'єкта чи станів, яких він набуває. Будь-яке твердження про наявність чи відсутність свободи в тій чи іншій ситуації згідно з таким тріадним підходом детермінує певні припущення щодо того, хто вважається суб'єктом, що вважається обмеженням або межею свободи, та що вважається метою, яку суб'єкт вільний або невільний досягти⁶².

Запропонований Дж. МакКаллумом підхід становить, уявляється, не стільки концепцію свободи як такої, скільки інтерпретацію чогось як свободи, і, отже, інтерпретаційну концепцію свободи. Якщо дотримуватися такого розуміння феномену свободи, різні інтерпретації якої не виключають, а доповнюють одна одну, то, будучи сутнісно однаковими, різні за змістом і обсягом конституційні права можуть бути інтерпретовані по-різному. Певні права передусім, але не тільки, являтимуть права на «свободу від», а інші – права на «свободу для». Переважна, але не виключна негативна чи позитивна конотація тих чи інших конституційних прав є результатом різних інтерпретацій цілісного феномену свободи згідно з тріадним підходом. Інакше кажучи, будь-яке конституційне право передбачає, хоча й різною мірою, і «свободу від», і «свободу для». У контексті взаємозв'язку та взаємовідносин людини і держави ця позиція може бути виражена як поєднання людиною свободи від держави із свободою через державу.

Важливим для такого розуміння є сприйняття негативної свободи, свободи від втручання не як антитези, а як передумови позитивної свободи та автономії особистості. Свобода не може і не має зводитися лише до відсутності обмежень або втручання з боку інших, оскільки включає діяльнісну складову, свободу вчиняти певні дії певним чином за результатом раціонального і обґрунтованого рішення. Тому не протиставлення, а поєднання позитивної й негативної свободи спроби цілісно пояснити трансформацію забезпеченої можливості в дію, її фактичне втілення людиною у прагненні реалізувати себе і змінити своє життя відповідно до конкретної мети.

Конституювання простору індивідуальної свободи особи – автономії її особистості, якій властивий усвідомлений вибір між різними варіантами поведінки, – серед іншого через встановлення підстав, порядку та меж втручання у цей простір з боку держави є можливим лише за такого соціального порядку, який уможливує й забезпечує обмежене правління. Межі конституційних прав, як можливого й фактичного у правовому вимірі, визначаються і державою, і людиною, яка контролює життя на засадах самовизначення і відповідальності. Якщо людина бажає здійснити свою свободу, то вона повинна дотримуватися тих умов, які зумовлені здійсненням свободи іншими людьми, а тому свобода вимагає і самоствердження, і самообмеження.

Наведені вище міркування щодо усвідомлення конституційних прав у зв'язку із феноменом свободи, не претендуючи на абсолютну незаперечність, тим не менш, видаються значущими для подальшого теоретичного аналізу обмежень конституційних прав та їхньої практичної реалізації.

Список використаних джерел

Бібліографія:

1. Берлін І. Філософія свободи. Європа, 2-е изд., М.: Новое литературное обозрение, 2014. С. 122-185.
2. Бориславська О. Сутність конституціоналізму конституціоналізм як ідеологія, доктрина та практика обмеженого правління. Вісник Львівського університету. Серія юридична. 2015. Вип. 61. С. 247–256.
3. Горн Н. Права людини: філософське обґрунтування та юридичний вимір. Філософія права і загальна теорія права. 2013. № 2. С. 13-32.
4. Гришук О.В. Філософія конституційних цінностей: монографія. Київ: ВАІТЕ. 2019. 416 с.

⁶² Carter Ian, Positive and Negative Liberty, The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Winter 2019 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL: <https://plato.stanford.edu/archives/win2019/entries/liberty-positive-negative> (09.11.2021)

5. Дудченко В.В. Природне право і природні права у вченні Джона Фінніса. Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія». 2014. Вип. 2. С. 19-31.
6. Погребняк С.П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика). Х.: Право, 2008. 240 с.
7. Савчин М. Порівняльне конституційне право. – Київ: ВАІТЕ, 2020. 462 с.
8. Теорія держави і права: підручник / за ред. О. В. Петришина; Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Харків: Право, 2014. 368 с.
9. Фукуяма Ф. Політичний порядок і політичний занепад. Від промислової революції до глобалізації демократії / пер. з англ. К.: Наш формат, 2019. 608 с.
10. Шаповал В.М. Феномен конституційного права: монографія. Київ: Ін-т законодавства Верхов. Ради України, 2017. 423 с.
11. Шмитт К. Политическая теология. М.: Канон-пресс-Ц, 2000. 336 с.
12. Шмитт К. Диктатура. От истоков современной идеи суверенитета до пролетарской классовой борьбы. СПб.: Наука, 2005. 329 с.
13. Ackerman Bruce, *Before the Next Attack: Preserving Civil Liberties in an Age of Terrorism* (Yale University Press, 2006).
14. Alexy Robert, «Rights and Liberties as Concepts» in *The Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law*, ed. Michel Rosenfeld and Andras Sajó (Oxford University Press, 2012), P. 283-297.
15. Alexy Robert, *A Theory of Constitutional Rights*. (2nd edition, Oxford University Press, 2002).
16. Barak Aharon, «Proportionality (2)» in *The Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law*, ed. Michel Rosenfeld and Andras Sajó (Oxford University Press, 2012), P. 738-755.
17. Barber N.W., *The Principles of Constitutionalism* (Oxford University Press, 2018).
18. Blokker Paul, Bugarcic Bojan, Halmai Gábor. Introduction: Populist constitutionalism: Varieties, complexities, and contradictions. *German Law Journal*, 20(3), 2019, P. 291-295.
19. Carter Ian, Positive and Negative Liberty, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Winter 2019 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL: <https://plato.stanford.edu/archives/win2019/entries/liberty-positive-negative>
20. Cohen-Eliya Moshe, Porat Iddo, Proportionality and the Culture of Justification, *The American Journal of Comparative Law*, 59(2), 2011, P. 463–490.
21. Chowdhury S.R., Rule of law in a state of emergency: The Paris minimum standards of human rights norms in a state of emergency (St. Martin's Press, 1989).
22. Definitions and Classifications. Icelandic Human Rights Centre. URL: <http://www.humanrights.is/en/human-rights-education-project/human-rightsconcepts-ideas-and-fora/part-i-the-concept-of-human-rights/definitions-andclassifications>
23. Dyzenhaus David, *The Constitution of Law: Legality in a Time of Emergency* (Cambridge University Press, 2006).
24. Dyzenhaus David, «States of Emergency» in *The Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law*, ed. Michel Rosenfeld and Andras Sajó (Oxford University Press, 2012), P. 442-462.
25. Gardbaum Stephen, «The Place of Constitutional Law in the Legal System» in *The Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law*, ed. Michel Rosenfeld and Andras Sajó (Oxford University Press, 2012), 169-188.
26. Etinson Adam, «Introduction» In *Human Rights: Moral or Political?*. ed. Adam Etinson (Oxford University Press, 2018), P. 1-39.
27. Hessler Kristen, Theory, Politics, and Practice: Methodological Pluralism in the Philosophy of Human Rights. In *Moral and Political Conceptions of Human Rights: Implications for Theory and Practice*, ed. Reidar Maliks and Johan Schaffer (Cambridge University Press, 2017), P. 15-32.
28. Landau David, Abusive Constitutionalism, *U.C. DAVIS L. REV.*, 47(1), 2013, P. 189-260.
29. Lazar N.C., *States of emergency in liberal democracies* (Cambridge University Press, 2009).
30. McIlwain C.H., *Constitutionalism: Ancient and Modern* (Liberty Fund, Inc.; Revised edition, 2010).
31. Möller Kai, *The Global Model of Constitutional Rights* (Oxford University Press, 2012).
32. Mureinik Etienne, A Bridge to Where - Introducing the Interim Bill of Rights, *South African Journal on Human Rights*, 10(1), 1994, P. 31-48.
33. Nickel James, Human Rights, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Summer 2019 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL: <https://plato.stanford.edu/archives/sum2019/entries/rights-human>
34. Reza Sadiq, Endless emergency: The case of Egypt. *New Criminal Law Review: An International and Interdisciplinary Journal*, 2007, 10(4), P. 532–553.
35. Sajó Andras, Uitz Renata, *The Constitution of Freedom: An Introduction to Legal Constitutionalism* (Oxford University Press, 2017).
36. Schaffer Johan, Maliks Reidar, «Expanding the Debate on Moral and Political Approaches to the Philosophy of Human Rights» in *Moral and Political Conceptions of Human Rights: Implications for Theory and Practice*, ed. Reidar Maliks and Johan Schaffer (Cambridge University Press, 2017), P. 1-12.
37. Shue Henry, *Basic Rights: Subsistence, Affluence, and U. S. Foreign Policy*. (2nd edition, Princeton University Press, 1996).
38. Waldron Jeremy, The Rule of Law, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Summer 2020 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL: <https://plato.stanford.edu/archives/sum2020/entries/rule-of-law>

39. Wolfrum Rüdiger, «Obligation of Result Versus Obligation of Conduct; Some Thoughts About the Implementation of International Obligations» in *Looking to the Future: Essays on International Law in Honor of W. Michael Reisman*, ed. Mahnouch H. Arsanjani, Jacob Cogan, Robert Sloane, and Siegfried Wiessner (Martinus Nijhoff Publishers, 2011). P. 363–383.

Перелік юридичних документів:

40. Рішення Конституційного Суду України від 01.06.2016 № 2-ПП/2016.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-16/conv#Text>
41. Council of Europe Secretary General's Information Document on Respecting democracy, rule of law and human rights in the framework of the COVID-19 sanitary crisis, SG/Inf(2020)11 (7 April 2020), URL: <https://rm.coe.int/sg-inf-2020-11-respecting-democracy-rule-of-law-and-human-rights-in-th/16809e1f402>
42. UN Report on COVID-19 and Human Rights: We are all in this together (April 2020). URL: <https://www.un.org/victimsofterrorism/en/node/5805>
43. WHO Director-General's statement on IHR Emergency Committee on Novel Coronavirus (2019-nCoV), (30 January 2020). URL: [https://www.who.int/ru/director-general/speeches/detail/who-director-general-s-statement-on-ihr-emergency-committee-on-novel-coronavirus-\(2019-ncov\)](https://www.who.int/ru/director-general/speeches/detail/who-director-general-s-statement-on-ihr-emergency-committee-on-novel-coronavirus-(2019-ncov)).
44. Case «Relating to Certain Aspects of the Laws on the Use of Languages in Education in Belgium» v. Belgium, App. Nos.1474/62, 1677/62, 1691/62, 1769/63, 1994/63, 2126/64, para. 5 (July 23, 1968), <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57525>

References

Bibliography:

- Berlin I. *Filosofia svobody*. Evropa, 2-e izd., M.: Novoe literaturnoe obozrenie, 2014. S. 122-185.
- Boryslavska O. *Sutnist konstytutsionalizmu konstytutsionalizm yak ideolohiia, doktryna ta praktyka obmezhenoho pravlinnia*. Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia yurydychna. 2015. Vyp. 61. S. 247–256.
- Horn N. *Prava liudyny: filosofske obgruntuvannia ta yurydychnyi vymir*. *Filosofia prava i zahalna teoriia prava*. 2013. № 2. S. 13-32.
- Hryshchuk O.V. *Filosofia konstytutsiinykh tsinnosti: monohrafiia*. Kyiv: VAITE. 2019. 416 s.
- Dudchenko V.V. *Pryrodne pravo i pryrodni prava u vchenni Dzhona Finnisa*. Visnyk Chernivets'koho fakultetu Natsionalnoho universytetu «Odeska yurydychna akademiia». 2014. Vyp. 2. S. 19-31.
- Pohrebniak S.P. *Osnovopolozhni pryntsyprava (zmistovna kharakterystyka)*. KH.: Pravo, 2008. 240 s.
- Savchyn M. *Porivnialne konstytutsiine pravo*. – Kyiv: VAITE, 2020. 462 s.
- Teoriia derzhavy i prava: pidruchnyk / za red. O. V. Petryshyna; Nats. un-t «Yuryd. akad. Ukrainy im. Yaroslava Mudroho»*. Kharkiv: Pravo, 2014. 368 s.
- Fukuiaama F. *Politychnyi poriadok i politychnyi zanepad. Vid promyslovoi revoliutsii do hlobalizatsii demokratii / per. z anhl. K.: Nash format, 2019. 608 s.*
- Shapoval V.M. *Fenomen konstytutsiinoho prava: monohrafiia*. Kyiv: In-t zakonodavstva Verkhov. Rady Ukrainy, 2017. 423 s.
- Shmytt K. *Polytycheskaia teolohiia*. M.: Kanon-press-TS, 2000. 336 c.
- Shmitt K. *Diktatura. Ot istokov sovremennoi idei suvereniteta do proletarskoi klassovoi borby*. SPb.: Nauka, 2005. 329 s.
- Ackerman Bruce, *Before the Next Attack: Preserving Civil Liberties in an Age of Terrorism* (Yale University Press, 2006).
- Alexy Robert, «Rights and Liberties as Concepts» in *The Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law*, ed. Michel Rosenfeld and Andras Sajó (Oxford University Press, 2012), P. 283-297.
- Alexy Robert, *A Theory of Constitutional Rights*. (2nd edition, Oxford University Press, 2002).
- Barak Aharon, «Proportionality (2)» in *The Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law*, ed. Michel Rosenfeld and Andras Sajó (Oxford University Press, 2012), P. 738-755.
- Barber N.W., *The Principles of Constitutionalism* (Oxford University Press, 2018).
- Blokker Paul, Bugaric Bojan, Halmai Gábor. *Introduction: Populist constitutionalism: Varieties, complexities, and contradictions*. *German Law Journal*, 20(3), 2019, P. 291-295.
- Carter Ian, *Positive and Negative Liberty*, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Winter 2019 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL: <https://plato.stanford.edu/archives/win2019/entries/liberty-positive-negative>
- Cohen-Eliya Moshe, Porat Iddo, *Proportionality and the Culture of Justification*, *The American Journal of Comparative Law*, 59(2), 2011, P. 463–490.
- Chowdhury S.R., *Rule of law in a state of emergency: The Paris minimum standards of human rights norms in a state of emergency* (St. Martins Press, 1989).
- Definitions and Classifications*. Icelandic Human Rights Centre. URL: <http://www.humanrights.is/en/human-rights-education-project/human-rightsconcepts-ideas-and-fora/part-i-the-concept-of-human-rights/definitions-andclassifications>

23. Dyzenhaus David, *The Constitution of Law: Legality in a Time of Emergency* (Cambridge University Press, 2006).
24. Dyzenhaus David, «States of Emergency» in *The Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law*, ed. Michel Rosenfeld and Andras Sajó (Oxford University Press, 2012), P. 442-462.
25. Gardbaum Stephen, «The Place of Constitutional Law in the Legal System» in *The Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law*, ed. Michel Rosenfeld and Andras Sajó (Oxford University Press, 2012), 169-188.
26. Etinson Adam, «Introduction» In *Human Rights: Moral or Political?*. ed. Adam Etinson (Oxford University Press, 2018), P. 1-39.
27. Hessler Kristen, *Theory, Politics, and Practice: Methodological Pluralism in the Philosophy of Human Rights*. In *Moral and Political Conceptions of Human Rights: Implications for Theory and Practice*, ed. Reidar Maliks and Johan Schaffer (Cambridge University Press, 2017), P. 15-32.
28. Landau David, *Abusive Constitutionalism*, U.C. DAVIS L. REV, 47(1), 2013, P. 189-260.
29. Lazar N.C., *States of emergency in liberal democracies* (Cambridge University Press, 2009).
30. McIlwain C.H., *Constitutionalism: Ancient and Modern* (Liberty Fund, Inc.; Revised edition, 2010).
31. Möller Kai, *The Global Model of Constitutional Rights* (Oxford University Press, 2012).
32. Mureinik Etienne, *A Bridge to Where - Introducing the Interim Bill of Rights*, *South African Journal on Human Rights*, 10(1), 1994, P. 31-48.
33. Nickel James, *Human Rights*, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Summer 2019 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL: <https://plato.stanford.edu/archives/sum2019/entries/rights-human>
34. Reza Sadiq, *Endless emergency: The case of Egypt*. *New Criminal Law Review: An International and Interdisciplinary Journal*, 2007, 10(4), P. 532-553.
35. Sajó Andras, Uitz Renata, *The Constitution of Freedom: An Introduction to Legal Constitutionalism* (Oxford University Press, 2017).
36. Schaffer Johan, Maliks Reidar, «Expanding the Debate on Moral and Political Approaches to the Philosophy of Human Rights» in *Moral and Political Conceptions of Human Rights: Implications for Theory and Practice*, ed. Reidar Maliks and Johan Schaffer (Cambridge University Press, 2017), P. 1-12.
37. Shue Henry, *Basic Rights: Subsistence, Affluence, and U. S. Foreign Policy*. (2nd edition, Princeton University Press, 1996).
38. Waldron Jeremy, *The Rule of Law*, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Summer 2020 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL: <https://plato.stanford.edu/archives/sum2020/entries/rule-of-law>
39. Wolfrum Rüdiger, «Obligation of Result Versus Obligation of Conduct; Some Thoughts About the Implementation of International Obligations» in *Looking to the Future: Essays on International Law in Honor of W. Michael Reisman*, ed. Mahnouch H. Arsanjani, Jacob Cogan, Robert Sloane, and Siegfried Wiessner (Martinus Nijhoff Publishers, 2011). P. 363-383.

List of legal documents:

40. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 01.06.2016 № 2-rp /2016.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-16/conv#Text>
41. Council of Europe Secretary Generals Information Document on Respecting democracy, rule of law and human rights in the framework of the COVID-19 sanitary crisis, SG/Inf(2020)11 (7 April 2020), URL: <https://rm.coe.int/sg-inf-2020-11-respecting-democracy-rule-of-law-and-human-rights-in-th/16809e1f402>
42. UN Report on COVID-19 and Human Rights: We are all in this together (April 2020). URL: <https://www.un.org/victimsofterrorism/en/node/5805>
43. WHO Director-Generals statement on IHR Emergency Committee on Novel Coronavirus (2019-nCoV), (30 January 2020). URL: [https://www.who.int/ru/director-general/speeches/detail/who-director-general-s-statement-on-ihr-emergency-committee-on-novel-coronavirus-\(2019-ncov\)](https://www.who.int/ru/director-general/speeches/detail/who-director-general-s-statement-on-ihr-emergency-committee-on-novel-coronavirus-(2019-ncov))
44. Case «Relating to Certain Aspects of the Laws on the Use of Languages in Education in Belgium» v. Belgium, App. Nos.1474/62, 1677/62, 1691/62, 1769/63, 1994/63, 2126/64, para. 5 (July 23, 1968), <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57525>